

O JEVREJIMA U SRBIJI

(Od XVIII do početka XX veka)

Kad je Austrija godine 1718. zadobila beogradsku tvrđavu i njena predgrađa, ona je u Beogradu zatekla više od stotinu Jevreja.

Kako su oni živeli dotad, pod Turcima?

Mali brojem, beogradski Jevreji činili su snažnu i značajnu manjinu u tada malenom Beogradu, ispunjenom raznovrsnim stanovnicima, doseljenim sa bližeg i daljeg Istoka. Pravih Srba bilo je malo, ali je za to bilo Grka, Cincara, Jermena, Goga, a to će reći pravoslavnih Vlaho-Arbanasa iz južne Arbanije i Epira, pa bi čak zalutao i pokoji „Kofta“, tojest Kopt iz Egipta, Sirac, Rumun i tako dalje. Među tim različitim žiteljima Jevreji su činili jaku i organizovanu manjinu: bilo ih je trideset i tri porodice.

Imali su bogomolju koju su ostali stanovnici zvali avra. Imali su sveštenika koji nije samo služio u hramu, nego bio i pojac (kantor), učitelj deci i šahter koji je obrednim načinom klao stoku i živinu po kućama kad bi ga god pozvali. U Beogradu su ga i hrišćani i muslimani nazivali jevrejskim odžom ili jevrejskim popom.

Jevrejske kuće nisu bile velike i lepe nego sasvim neugledne, skrivene u baštama. Jevreji su se oblačili skromno u nošnju kojom su se odlikovali od drugih, ali ženska čeljad bila je odevena mnogo raskošnije. Više siromašni nego bogati, ipak su zbog nesređenih prilika u turskom carstvu krili novac i skupocenije stvari, i uopšte prikrivali svoju imovinu. Govorili su španski, malo izmenjenim kastiljskim narečjem pomešanim s drugim španskim i portugalskim dijalektima s kraja XV veka kad su se morali iseliti iz Španije. Kako je izgledao taj jezik, najbolje će ilustrovati ova poslovice sa Dorćola: „Non ečis kon pijedra al tu vižino si tijenis un tižado di vidro“, što znači: Ne bacaj se kamenom na suseda ako imaš staklen krov. Ovaj bujan i živopisan govor koji je sobom doneo iz stare iberške domovine mnogo pesama, priča i poslovice, bio je pomalo natrunjen turskim i srpskim rečima. Zvali su ga „ladino“, po svoj prilici od „latino“, i pisali starim jevrejskim slovima. Sve do godine 1912, u Beogradu su se mnogo pevale stare španske pesme i često na-

vodile španske poslovice, mada su već svi Jevreji i po kućama, u porodičnoj intimnosti, počeli govoriti srpski.

Kad su Austrijanci uzeli Beograd 1718. godine, Turci su se povukli sa svim muslimanskim stanovništvom. Izgledalo je da su Jevrejima sva-nuli bolji dani. Ali nije tako bilo. Među sefarde došli su severni Jevreji plave i riđe masti (sefardi su ponajviše crnomanjasti), sasvim drugoga jezika, jer su govorili „jidiš“, jedan nemački dijalekt koji se tokom vekova razvio među eškenazima, tojest severnim Jevrejima. Eškenazi su bili okretniji, austrijski podanici, civilizovaniji, naviknuti na običaje u austrijskoj imperiji, i zato u prevazi nad Jevrejima starosedeocima.

Nova administracija više se mešala u život stanovnika nego turska. Jevreji su morali primiti prezimena. Dotad je dovoljno bilo da se zna da je Jakov sin Isaka sarafa (menjača) da bi se mogao razlikovati od Jakova sina Isaka kondurdžije (obučara). I prikupljanje poreza bilo je strože i preciznije. A teško im je padalo i to što ih je granica odvojila od njihovih srodnika, jer svi oni, ili njihovi očevi, behu došli iz Soluna, Prištine, Skoplja, Šarčeja (Pirota), Ruščuka, Sarajeva i drugih balkanskih gradova. Doselivši se iz Španije u Solun i Carigrad, oni su se odatle, trbuhom za kruhom, razišli i rasturili po svima većim varošima turskoga carstva gde je god bilo prilike za trgovinu i zanate.

Bojali su se i za veru. Zbunjivalo ih je neprijateljstvo, netolerancija činovnika i naseljenika sa zapada, pa onda ti „švapski Jevreji“ drukčiji po svemu od njih, čak i verskim obredima različni! Turska je bila tolerantnija od Austrije. Turci su prezirali Jevreje, ali ih trpeli. Pošto bi im uzeli harač i s vremena na vreme nametnuli kontribuciju ili jednostavno ih opljačkali, oni su ih puštali na miru da žive u svom, jevrejskom svetu, sa svojim „odžom“ i prvacima koji su im bili u stvari sudije i staraoci kroz ceo život. Retka su bila preveravanja i neka teža nasilja. Nije bilo mnogo ni konkurencije jer su, po nekom prećutnom davnašnjem sporazumu, Jevreji imali nekoliko svojih zanata, trgovačkih specijalnosti, većinom ograničenih, sporednih, sitnijih. Geta nije bilo, ali je dorćolska mahala imala čitave ulice u kojima su se Jevreji nastanili, ni od koga na to gonjeni.

Zato su Jevreji mirno dočekali povratak turske vlasti kad je Austrija godine 1739, posle dvadeset i jedne godine vladanja, morala ustupiti Turskoj Beograd i severnu Srbiju. Tada je u Beogradu ostalo svega šesnaest hrišćanskih duša, jer su se svi hrišćani, i pravoslavni, i katolici, i protestanti, povukli s austrijskom vojskom i upravom ponajviše u Novi Sad i Zemun. (Upravo, tek tada dotadašnji Varadinski šanac zbog priliva beogradskih izbeglica, postao je „slobodni kraljevski grad Neoplanta“, tojest Novi Sad). Povukli su se znatnim delom i Jevreji eške-naškoga obreda.

Jevreji sefardi u većini su ostali. Pojačani uskoro novim doseljenicima namnožili su se, i njihova opština počela je uzimati učene rabine, mudrace i pisce, iz Soluna, Carigrada, Plovdiva. Sve do osamdesetih godina foga, osamnaestoga, veka, jevrejska zajednica u Beogradu napredovala je. Malo laganije, napredovanje se produžilo i u vreme francuske revolucije koje se poklopilo s ratovima, ovde kod nas, Austrije

i Rusije s Turskom. Kratko vreme Beograd je opet u austrijskim rukama, pa onda dolazi pametna i tolerantna uprava Mustafa-paše koju ometaju dahije.

Dahijska nasilja remetila su i život Jevreja. I oni su odahnuli kad su dahije bile likvidirane, ali su ostali u prvi mah rezervisani prema srpskim seljacima, jer nisu mogli videti da se to rađa jedan novi svet, da se obnavlja posle toliko vekova ropstva srpska država. Tek pošto se Miloš utvrdio u svom „kneževskom dostojanstvu“ negde posle 1830. godine, Jevreji se počinju osećati u javnom životu.

Iz poreskog popisa grada Beograda za godinu 1825. vidi se da je tada u Beogradu bilo 208 jevrejskih poreskih glava sa 114 domaćina. Samo dve godine kasnije bilo ih je 239 „aračkih jevrejskih glava“. Učitelja, sveštenika i đaka, oslobođenih poreza, bilo je 22. Ako se tome doda na tu svaku mušku glavu samo po jedna žena i po dvoje dece, broj Jevreja u Beogradu prelazio bi hiljadu.

Godine 1838. bilo ih je u Beogradu 210 domova sa 1530 duša, a u Srbiji ni hiljadu. Po spisku zanatlija iz godine 1836. bilo je među beogradskim Jevrejima osamdeset „boltadžija“, tojest trgovaca, dva bakalina, tri terzije, dve mehandžije, jedan magazadžija, pet „tenećedžija“, tojest limara, jedan duvandžija, četiri „sarafa“ ili menjača, četiri „kazasa“ ili gajfandžija i dva komisionara, dakle svega 108 trgovaca i zanatlija koji nisu „esnafa imali i držali, već su svi kmetu njihovom podležali“.

Taj kmet bio je na čelu jevrejske opštine, u isti mah i crkvene i upravne. Zajedno s ostalim članovima uprave, kmet se starao o sinagogi, školi, sirotinji i skupljanju poreza. Prihode je sticala razrezom prema mogućnosti i prilozima, a bilo je i vanrednih prihoda od stranih trgovaca Jevreja, koji su morali jevrejskoj opštini platiti taksu ako bi prodavali svoju robu u Beogradu.

Zanimljivo je da su beogradski Jevreji kovali i neku vrstu novca; to su činili odvajkada, radi priloga kusura i prosjaka, kao sitan novac, u krugu sinagoge, koji je crkvena opština, u pravom novcu, posle svake subote zamenjivala. Tako je i godine 1834. „opštество jevrejsko predstalo sudu beogradskom s molbom da im se dopusti neke znakove od žute tenečke, od jedne pare i pet para ograditi za jedno trista groša, dodavši i to da su na ovo i od čestitog vezira dozvoljenje dobili“. Knez Miloš je ovo dopustio s tim da se samo u sinagogi za prosjake i priloge upotrebljavaju, ali „koji više takovih para gradio bude nego što je dozvoljeno i onaj črez koga se takove pare do čaršije provuku“, taj će „bez svakog izjatija, olovom zaliven biti“. Naši numizmatičari ove tantuze beogradske sinagoge nisu dosad uspeli da pronađu.

Dobar državnik, knez Miloš je štitió Jevreje, osobito ako bi se pokazali kao vešte zanatlije i stručnjaci ili korisni posrednici u trgovini. Prvi kapelnik vojne muzike bio je Jevrejin Josif Šlezinger, čiji je unuk Vukašin J. Petrović, krajem prošlog veka, bio zamenik predsednika vlade i ministar finansija. Unuci časovničara Klajna, doseljenog za druge Miloševe vladavine, bili su dr Vojislav Marinković, predsednik vla-

de, i Pavle Marinković, pozorišni kritičar, ministar prosvete i poslanik na strani.

Godine 1836. Miloš poziva „Lazara Jevreja, šnajdera iz Vidina“, zato što je sposoban, da dođe u Srbiju. Godine 1824. naredio je da Mitra rabadžiju, ubicu jednog Jevrejina, obese i ne skidaju s vešala, za uklin narodu, a godine 1834. naredio je da se prema Jevrejima, „u istjavanju njihovog danka čelovečeski postupa“, i jevrejski učitelji, sveštenici, crkvenjaci, starice i prosjaci da se oslobode poreza. Kad je beogradski esnaf boltadžija godine 1836. zatražio da jevrejskih trgovina ne može biti više od deset, odlučeno je da se ovaj zahtev „ne uvaži i da se umnoženiju dućana jevrejskih“ ne smeta, budući „i Jevreji podleže svima onim pravitelstvenim teretima, kojima i Srbi“.

Zahvaljujući Miloševoj pametnoj vladavini i širini shvatanja, a i tome što se u jevrejskoj opštini našlo nekoliko darovitih i obrazovanih ljudi, Beograd je postao malo, ali dosta značajno kulturno središte Jevrejstva.

Dotle su jevrejske knjige štampane najviše u Carigradu i Solunu; sad se štampaju i u „knjigopečatnji knjažesko-serbskoj“, osnovanoj sredinom tridesetih godina i odmah snabdevenoj — pored srpskih, starih slovenskih, grčkih, ruskih, latinskih, gotskih, arapskih slova — i jevrejskim.

Nisu to male knjige nego ponekiput prilično obimne. Almanah „Golubica“, koji je tada izlazio u Srbiji, pri završetku donosi „Spisak napечатanih knjiga u Srbiji“; među njima su i jevrejske. U „Golubici sa cvetom knjižestva srbskog“, u svesci trećoj za godinu 1841, i četvrtoj za godinu 1842, nalazimo četiri knjige štampane jevrejskim slovima: „Put k dobrodetelji“ na 192 strane u osmini; „Za ljubov božiju“ na 348 strana u šesnaestini; „Sobranje Josifa“ na 200 strana u šesnaestini, i „Molitve jutrenje“ na 32 strane in 32°. A „Golubica“, sveska druga, za godinu 1840, pominje dve knjige izdane 1837. i 1838. troškom Hajima Daviča. („Polnočnik“ na 72 strane u šesnaestini, i „Psalme Izraijeve“ u tri dela, na 342 strane, u šesnaestini.)

Ko je ovaj Hajim Davičo?

U srpskoj književnosti poznat je jedan pripovedač pod ovim imenom koji je u svojim pripovetkama ostavio vanrednu sliku o jevrejskom životu i običajima u Srbiji. Ali to je Hajim Davičo Mlađi, konzul kraljevine Srbije u Trstu, Minhenu, Pešti, Solunu, pisac zbirke pripovedaka „Sa Jalije“, skupljač jevrejskih poslovice iz beogradskog Dorćola, pozorišni kritičar, koji je, rođen u Beogradu 1854, umro u Ženevi 1918. godine. Hajim Davičo Stariji svakako mu je ded, kao što će se videti iz daljeg izlaganja.

U Dalmatinskoj ulici u Beogradu nekada se nalazilo staro jevrejsko groblje. Pre četrdeset i više godina mnogi su spomenici i grobni znaci još stajali, pa sam se, u vreme kad su ga prekopavali, zadržao duže vreme na tom groblju i zabeležio neka imena. Grobovi sefardski bili su označeni jevrejskim i srpskim natpisima, a eškenaški kako koji: oni najstariji jevrejskim i nemačkim, a kasniji srpskim uz kraći jevrejski zapis.

Neka su pomenuta imena s nekih sefardskih grobova koji su se toliko očuvali da su se slova na njima mogla razabrati još i tada, prilikom rasturanja i prekopavanja groblja kad je pretvarano u zemljište za zidanje:

1. Josif B. Avram, preminuo godine 1884;
2. David S. Azrijel (1816—1879);
3. Hana Lela, supruga Edije Buli (1837—1873);
4. Zumbul J. Baruh (1867—1885);
5. Matilda, kći Edije Buli (1860—1884);
6. Jakov-Žaki D. Buli (1875—1887);
7. Rejna, supruga Hajima Davičovića, preminula 1873. godine;
8. Roza, kći Avrama Kalmića (1876—1879);
9. David M. Halfon (1814—1883);
10. Moša B. Nahman Čelebonović (1821—1884).

Pored ovih sefardskih grobova uspeo sam da zabeležim i neke eškenaške; iako ih je u stvari bilo manje, oni su obično rađeni od čvršćeg kamena i zato ih je više bilo očuvanih. Evo onih koji su se mogli razaznati:

11. Lazar Levenzon, preminuo godine 1868;
12. Roza Miler, rođena Vajs (1858—1883);
13. Hildegard Najhut (1880—1886);
14. David Rešovski (1887—1884);
15. Doktor E. Rozenštrajh, preminuo godine 1888, u dvadeset osmoj godini života;
16. Beti Singer, preminula u 68. godini;
17. Regina Štern, rođena Lebl (1843—1888);
18. Anna Pops aus Drohobyca in Galicien, preminula godine 1867;
19. Jonas Štern, preminuo godine 1878;
20. Franc Unfer (1835—1878);
21. Ignac Fleš (1816—1884);
22. Jakov Frajdenfeld, preminuo godine 1880;
23. Hajnrih Hirš (1828—1881);
24. Simon Cobel ili Čobel (Czobel), preminuo godine 1877.

Jedan grobni kamen, koji nisam gore pomenuo, tiče se našega starca Hajima, jer je na njemu pisalo:

„Ovde leži telo

Hajima Daviča

pisca više jevrejskih dela.

Rodio se godine 1800, umro 1868.

Ovaj spomenik podigoše mu:

Supruga Rejna,

sinovi David, Samuilo, Rafailo, Isak i Moša; ćerke

Paskua M. Ozerovića i Reveka D.S. Rusova i unuka

Reveka Suzinova, rođena Ozerovića. Laka mu

crna zemlja i večni spomen među nama."

Da se prezivao i Davičović, vidi se iz nadgrobnog natpisa njegove supruge Rejne, na kojem je prezime posrbnjeno dodavanjem tipičnog završetka srpskih prezimena.

Dok se ne prouče gore pomenute jevrejske knjige, štampane pre stotinu i dvadeset godina u beogradskoj državnoj štampariji, danas toliko retke da ih posle poslednjega rata nigde nisam mogao videti, nećemo sasvim pouzdano znati ko im je pisac, ali se može pretpostaviti ne samo da ih je izdavao, nego da je i znatna udela imao oko njihova sastavljanja Hajim Davičo Stariji. Pa kad mu se sad zna godina rođenja i smrti, onda bi se već zbog knjiga koje je izdavao mogao zabeležiti u Enciklopediji Jugoslavije, ispred svoga potomka Hajima Daviča Mlađeg.

Hajim Stariji ostavio je traga i kao trgovac. Predanje i sećanja starih Beograđana kažu da je bio saraf i posrednik, ne samo u novčanim stvarima i trgovini, kod vezira u beogradskoj tvrđavi i knjaza Miloša. I doista, on je već za prve Miloševe vlade bio zreo čovek, ugledan i kod Jevreja i kod Srba i kod Turaka.

Prvi liferant oružja za vojsku obnovljene Srbije koje je ponekiput nabavljao za svoj novac, često čekajući duže vreme da mu Miloš isplati dug, Davičo je bio u vezi s mnogim trgovačkim kućama na strani s kojima je vodio prepisku na nemačkom jeziku. Koliko je bio uticajan vidi se po jednom slučaju: kad je Moša Judić, jevrejski trgovac iz Peći, pobegao u Beograd, ostavši dužan nekom Srbinu tada veliku svotu od šesnaest hiljada groša, ovaj pronađe Judića u Beogradu i uspe da dužnik bude zatvoren. Ali Judić nije imao čime da plati, te Davičo ode knjazu i oslobodi ga zatvora s tim da beogradski Jevreji pakupe između sebe novaca i plate jedan deo duga, jer je poverilac, posredovanjem knjaza i Daviča, pristao da smanji svoje potraživanje.

Da je Davičo bio obrazovan i da su on i njegova porodica cenili kulturu i knjigu, vidi se i po nadgrobnom natpisu, u kome se on ističe kao „pisac više jevrejskih dela“ (verovatno onih koje je štampala srpska državna štamparija).

Posle štampanja tih knjiga, dok je god vladao Miloš, učešće Jevreja u životu Srbije postaje sve prisnije. Za vlade knjaza Aleksandra Karađorđevića (1842—1858) u Srbiju počinju sve više dolaziti i eškenaški ili „nemački Jevreji“. Popis od godine 1845. beleži 1087 Jevreja u Beogradu. Ali sve do godine 1878, do ratova sa Turcima i proširenja Srbije do Vranja, Jevreji nisu uživali sva građanska prava koja su imali Srbi. Iako se to u svakodnevnom životu nije mnogo osećalo, pred vlastima i zakonima Jevreji su bili građani drugog reda koji nisu mogli kupovati zemlju. Nerado se gledalo na njihovu delatnost u unutrašnjosti van Beograda.

Načelnih i ukorenjenih predubedenja prema Jevrejima nije bilo, ali knjaz Aleksandar Karađorđević nije imao onu širinu u ponašanju s Jevrejima koju je za prve svoje vlade (1815—1839) pokazivao Miloš, čiji je, kao što smo već rekli, krojač, onaj na nadgrobnoj ploči pomenuti Lazar Levenzon, bio Jevrejin, kao i Josif Šlezinger, kapelnik njegove garde i šef vojne muzike, jedan od prvih kompozitora Srbije.

Pod vladom knjaza Aleksandra srbijanski trgovci, osobito u Šapcu i Smederevu, bojeći se konkurencije Jevreja, uspeli su da vlada godine 1846. zabrani Jevrejima bavljenje van Beograda, teko da su se

Jevreji iz Šapca, Smedereva i Požarevca morali iseliti delom u Beograd, a delom otići iz Srbije. Miloš je, došavši ponovo na vladu (1858—1860) to prekinuo, ali njegov sin Mihailo (1860—1868) i njegovi ministri vratili su ovo pitanje na stanje kakvo je bilo za vlade knjaza Aleksandra, pa je Jevreja u unutrašnjosti Srbije gotovo nestalo. Godine 1867. bilo je ostalo svega dvadesetak jevrejskih porodica u Šapcu, četiri na Ubu, dve u Negotinu i dve u Kragujevcu.

Dva Jevrejina, poginula u Šapcu tokom godine 1865, i pokrštavanje jedne maloletne devojke, protivno volji njene matere, obratili su pažnju svetskog javnog mnjenja na pitanje Jevreja u Srbiji. „Alliance Israélite“ protestovala je zbog toga kod srpske vlade i uspela da se o događajima u Šapcu raspravlja u britanskom Donjem domu, i da britanska vlada interveniše u Carigradu i Beogradu. Italija je takođe savetovala, doduše sasvim prijateljski, da se promeni stav prema Jevrejima. To se dogodilo posle smrti kneza Mihaila. Ipak su još neko vreme trajale restrikcije i prepreke koje su Jevreje primoravale da u stvari žive samo u Beogradu.

Berlinski kongres ukinuo je, najzad, sve te ostatke neravnopravnosti i gotovo na celom Balkanskom poluostrvu izjednačio Jevreje s ostalim građanima novih država. Srbija i Crna Gora, zajedno sa nezavisnošću od Turaka, kojih su se i u pravnom i međunarodnom smislu oslobodile tek berlinskim ugovorom, primile su obavezu da Jevrejima na svojoj teritoriji dadu i zajemče sva prava koja i ostalim građanima.

Postavši u političkom smislu posle godine 1878. „Srbi Mojsijeve vere“, sefardi — već ranije bliski Srbima zbog dugog zajedničkog života — sticali su sve veću ulogu u javnom životu. Mnogi su od njih bili ugledni privrednici i poštovani državni činovnici. Bili su dobri vojnici i oficiri i hrabro ginuli na bojnopolju. U svakodnevnom životu, u društvima i inače, nije se osećala nikakva razlika između Srba i sefardskih Jevreja; žovijalni i srdačni, sefardi su čak bili traženi kao ugodni drugovi za svako društvo.

To isto može se reći i za eškenaške Jevreje, iako su se oni u većem broju počeli doseljavati tek posle berlinskoga ugovora, od osamdesetih i devedesetih godina prošloga veka, kad se i na delu videlo da su kao građani Jevreji sasvim ravnopravni sa ostalim državljanima Srbije.

Inteligentan i bez predrasuda, knez, a zatim i kralj Milan Obrenović (1868—1889) bio je naklonjen Jevrejima, među kojima je nekolicinu odlikovao kao svoje prijatelje i ljubimce (Avrama Ozerovića, Samuila Daviča i Simona Bernfelda).

Četrdeset godina tog novog života srbijanskog Jevrejstva, između godine 1878 i 1918, bilo bi zanimljivo i veoma poučno posmatrati u pojedinostima, kroz cifre, analize i sistematski pribirane činjenice iz arhivskih izvora i pouzdanih publikacija.

Jedan od tih izvora je i šematizam, Državni kalendar koji je Državna štamparija izdavala svake godine. Ako uzmemo ovaj kalendar iz poslednje normalne, mirne godine nekadašnje Srbije, godine 1911, videćemo iz njega i stanje srbijanskih Jevreja. Tako, na primer, na strani

136 toga kalendara, u rubrici „Sveštenstvo i učitelji drugih vera“ čitamo da su Jevreji imali svoje verske opštine pored Beograda još i u Leskovcu, Nišu, Pirotu, Smederevu i Šapcu, što znači da ih je u ovim gradovima bilo toliko da se osećala potreba za sveštenicima i učiteljima Mojsijeve vere. Neke od tih opština bile su očevidno mnogoljudne kad su mogle držati nekoliko službenika. Zanimljivo je pomenuti da ih ovaj kalendar beleži u Beogradu šestoricu: zastupnika rabinera dra Isaka Alkalaja, „protu stare sinagoge“ Nisima Testu, „sveštenika nove sinagoge“ Avrama Alkalaja, „đakona nove sinagoge“ Šaloma A. Ruso kao predstavnike „sefardijskog obreda“, a sveštenika i kantora Isidora Šlanga i sveštenika i šahtera Hajnriha Švarca kao predstavnike „eškenskog obreda“. I Niš je imao dvojicu: sveštenika Mordohaja Erfu i „učitelja vere“ Isaka J. Levija. Ostali gradovi imali su po jednog: Leskovac, Smederevo i Sabac sveštenike Mešulama A. Alhalela, Josifa Levija i Danila Eškenazija, a Piroć „učitelja vere“ Josifa Levija.

Zanimljivo je još pomenuti da je osnovna škola na Dunavskom kraju imala specijalne pripravne razrede za jevrejsku decu sa Dorćola pre nego što će stupiti u prvi razred. Takav pripravni razred za mušku decu vodio je učitelj Moša J. Pinto, a za žensku Estira Š. Ruso.

Bilo bi još zanimljivije po obimnom registru potražiti sefardska i eškenska imena, pa utvrditi u kojim su se sve funkcijama nalazili srbijanski Jevreji godine 1911. Mada to ne bi dalo potpunu sliku, jer se trgovci, zanatlije i slična zanimanja privatnoga karaktera ne navode, ipak bi i ovako nepotpun pregled potvrdio da su Jevreji u Srbiji srazmerno svom broju bili značajan činilac u javnom životu.

Kao pisci i publicisti, nastavnici, vojnici, privrednici, činovnici, kao finansijski, tehnički i pravni stručnjaci, Jevreji su se često odužili Srbiji kao svojoj domovini. Njihovu delatnost i njihove zasluge ne može prećutati nijedan objektivni istoričar Srbije u vremenu od 1815. do 1918. godine. Dovoljno je samo setiti se slikara Leona Koena...

Srpski seljaci, i srpski narod uopšte, uvek su gledali u Jevrejima svoje bližnje, nikada ih nisu nipodaštavali, mrzeli, niti im želeli zla. Kad su za vreme poslednjeg svetskog rata okupatori počeli istrebljivati sve Jevreje bez izuzetka samo zašto što su Jevreji, srpski seljaci nisu se mogli načuditi zbog takvog postupanja neprijatelja. Gnušajući se, oni su se svakom prilikom trudili da zaštite progonjene Jevreje i da im pomognu. Gledajući pažnje nevinih ljudi, dece i žena, jedan stariji seljak u mom selu rekao je neprijateljskom vojniku ove reči: „Vi ste vrlo moćni, ali da ste triput silniji, propašćete zbog zuluma i nepravde kakvu još nijedno carstvo nije činilo. A najveći vam je greh što mučite Jevreje koji vam nisu ništa krivi. I znajte da vam to neće biti oprošteno dok traje sunca i meseca.“

Ove lapidarne reči prostog srpskog seljaka ostaće urezane u srcima svih čestitih ljudi kao neopoziva osuda zločina genocida.